XIZMAT KO‘RSATISH SOHASINI RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIY OMILLARI VA IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Doschanova Dinora Daniyar qizi
dinoradoschanova22@gmail.com

Annotatsiya. Tezisda O‘zbekiston hududlarida xizmat ko‘rsatish sohasining notekis rivojlanishi rasmiy statistika asosida tahlil qilingan. Sohaning rivojlanishiga ta’sir etuvchi hududiy omillar besh guruhga ajratib tizimlashtirilgan. Integral indeks va samaradorlik koeffitsiyentiga asoslangan baholash metodikasi taklif etilgan. Hududlarni tipologik guruhlash va differensial siyosat yuritish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *xizmat ko‘rsatish sohasi, hududiy omillar, iqtisodiy samaradorlik, integral indeks, entropiya usuli, hududiy nomutanosiblik, baholash metodikasi.*

Kirish

Xizmat ko‘rsatish sohasi O‘zbekiston iqtisodiyotining eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biridir. 2025-yilda bozor xizmatlari hajmi 1 050,3 trln so‘mga yetib, real ifodada 14,7 foizga o‘sdi. Aholi jon boshiga xizmatlar hajmi 27,7 mln so‘mni tashkil etdi [3]. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi [1] va Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi [2] xizmatlar sohasini hududlarning barqaror rivojlanishi va aholi bandligini ta’minlashning muhim yo‘nalishi sifatida belgilagan.

Biroq sohaning yuqori o‘sish sur’atlari hududlar kesimida notekis taqsimlanmoqda. 2025-yilda bozor xizmatlarining 37,8 foizi Toshkent shahri hissasiga to‘g‘ri keldi. Aholi jon boshiga xizmatlar hajmi Toshkent shahrida 126,3 mln so‘mni tashkil etdi. Keyingi o‘rinlardagi Navoiy, Toshkent va Buxoro viloyatlarida bu ko‘rsatkich mos ravishda 23,3; 22,9 va 20,4 mln so‘m bo‘ldi. Eng past ko‘rsatkich Surxondaryo viloyatida qayd etildi: 11,9 mln so‘m [3]. Amaldagi baholash amaliyotida hududlar asosan xizmatlarning mutlaq hajmi va o‘sish sur’ati bo‘yicha taqqoslanadi. Bu ko‘rsatkichlar hududning salohiyati, uni ro‘yobga chiqarish darajasi va resurslardan foydalanish samaradorligini aks ettirmaydi. Bundan tashqari, xizmatlarda mehnat unumdorligining o‘sishi an’anaviy ravishda sekinroq kechadi [4], bu esa hajm bilan bir qatorda samaradorlikni ham alohida baholashni taqozo etadi. Shu sababli hududiy omillarni tizimli hisobga oluvchi kompleks baholash metodikasini ishlab chiqish dolzarb vazifadir.

Material va metodlar

Tadqiqotda Milliy statistika qo‘mitasining 2025-yil uchun hududlar kesimidagi bozor xizmatlari ma’lumotlari [3] tahlil qilindi. Shuningdek, tarkibiy xususiyatlarga ko‘ra kompozit indikatorlar qurish bo‘yicha xalqaro uslubiy tavsiyalardan [7] foydalanildi. Tadqiqotda tizimli va qiyosiy tahlil, statistik guruhlash usullari qo‘llanildi. Tadqiqot apparatini min-maks normallashtirish, entropiya va ierarxiyalar tahlili usuli (AHP) [5] yordamida vazn koeffitsiyentlarini aniqlash tashkil etdi. Ma’lumotlarni o‘rab olish tahlili (DEA) [6] va hududiy yaqinlashuv (konvergensiya) tahlili [8] ham qo‘llanildi.

Natija va muhokama

Tahlil natijasida xizmat ko‘rsatish sohasining hududiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar besh guruhga ajratildi. **Demografik-iste’mol omillari** aholi soni va zichligi, urbanizatsiya darajasi, aholining real daromadlari va iste’mol xarajatlari tarkibini o‘z ichiga oladi. **Iqtisodiy-tarmoq omillari** hududiy yalpi mahsulot tarkibi, sanoat va qishloq xo‘jaligining ixtisoslashuvi hamda turizm-rekreatsiya salohiyatini qamrab oladi. **Infratuzilma omillari** transport-logistika tarmog‘i, keng polosali internet bilan qamrov, bank va to‘lov infratuzilmasi kabi ko‘rsatkichlardan iborat. **Institutsional omillar** tadbirkorlik muhiti, soliq va moliyaviy imtiyozlar, maxsus iqtisodiy zonalar va IT parklar faoliyatini qamrab oladi. **Inson kapitali omillari** aholining ta’lim darajasi, malakali kadrlar va oliy ta’lim muassasalari salohiyatini ifodalaydi.

Taklif etilayotgan baholash metodikasi olti bosqichdan iborat. **Birinchi bosqichda** har bir omil guruhi bo‘yicha 2–3 tadan, jami 12–15 ta ko‘rsatkich tanlanadi. **Ikkinchi bosqichda** ko‘rsatkichlar turli o‘lchov birliklaridan kelib chiqqan nomutanosiblikni bartaraf etish uchun min-maks usulida normallashtiriladi: $x'_{ij} = (x_{ij} – \min x_j) / (\max x_j – \min x_j)$. Bu yerda i – hudud, j – ko‘rsatkich; teskari yo‘nalishdagi ko‘rsatkichlar uchun formula qarama-qarshi tartibda qo‘llaniladi. **Uchinchi bosqichda** ko‘rsatkichlar vazni aniqlanadi. Buning uchun entropiya usuli qo‘llaniladi: $w_j = (1 – E_j) / \Sigma(1 – E_k)$, bu yerda E_j – j-ko‘rsatkichning entropiyasi. Uning natijalari mutaxassislar baholashiga asoslangan AHP usuli bilan tuzatiladi. Shu tariqa obyektiv va subyektiv yondashuvlar uyg‘unlashtiriladi.

To‘rtinchi bosqichda har bir hudud uchun xizmatlar sohasini rivojlantirish salohiyatining integral indeksi hisoblanadi: $I_i = \Sigma\, w_j \cdot x'_{ij}$. Uning qiymati 0 dan 1 gacha oraliqda bo‘ladi. **Beshinchi bosqichda** iqtisodiy samaradorlik baholanadi. Buning uchun hududda aholi jon boshiga amalda ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi uning salohiyatiga mos keladigan “kutilgan” hajm bilan taqqoslanadi: $K_{sam} = X_{amaldagi} /$

$X_{kutilgan}$. Kutilgan hajm integral indeks bo‘yicha regressiya tenglamasi yoki DEA usuli yordamida aniqlanadi. $K_{sam} > 1$ bo‘lsa, hudud o‘z salohiyatidan samarali foydalanmoqda. $K_{sam} < 1$ bo‘lsa, salohiyatni ro‘yobga chiqarishda zaxiralar mavjud. Samaradorlikni to‘ldiruvchi ko‘rsatkichlar sifatida bir band kishiga to‘g‘ri keladigan xizmatlar hajmi (mehnat unumdorligi) ham qo‘llaniladi. **Oltinchi bosqichda** hududlar “salohiyat – samaradorlik” matritsasi bo‘yicha to‘rt tipologik guruhga ajratiladi. Bular yetakchi hududlar, salohiyati ro‘yobga chiqmagan hududlar, resurslardan samarali foydalanuvchi hududlar va qo‘llab-quvvatlashga muhtoj hududlardir.

Metodikaning amaliy ahamiyatini 2025-yil ma’lumotlarining dastlabki tahlili ham tasdiqlaydi. Aholi jon boshiga xizmatlar hajmi bo‘yicha Toshkent shahri va Surxondaryo viloyati o‘rtasidagi farq 10,6 baravarni tashkil etadi. Toshkent shahri hisobdan chiqarilsa, viloyatlar orasidagi farq 1,96 baravarga tushadi (Navoiy – 23,3; Surxondaryo – 11,9 mln so‘m) [3]. Demak, nomutanosiblikning asosiy qismi poytaxtdagi yuqori konsentratsiya bilan izohlanadi. Viloyatlar o‘rtasidagi tafovut esa omillar tarkibidagi farqlarga bog‘liq. Bundan tashqari, 2025-yilda xizmatlarning eng yuqori o‘sish sur’ati Toshkent shahrida (117,7%), eng pasti esa Sirdaryo viloyatida (113,4%) qayd etildi [3]. Bu hududiy farqlar qisqarish o‘rniga kengayish (divergensiya) tendensiyasiga ega ekanini ko‘rsatadi. Shuning uchun hududlar uchun bir xil maqsadli ko‘rsatkichlar belgilash emas, balki ularning salohiyati va samaradorlik darajasiga mos differensial siyosat yuritish talab etiladi.

Xulosa va tavsiyalar

Xizmat ko‘rsatish sohasining hududiy rivojlanishi demografik-iste’mol, iqtisodiy-tarmoq, infratuzilma, institutsional va inson kapitali omillarining o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. Uni faqat mutlaq hajm va o‘sish sur’ati bo‘yicha baholash hududlar salohiyati va samaradorligini to‘liq aks ettirmaydi. Taklif etilgan metodika salohiyat va samaradorlikni alohida o‘lchash imkonini beradi. U integral indeks, entropiya-AHP vaznlari va samaradorlik koeffitsiyentiga asoslanadi. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagilar tavsiya etiladi:

– hududlarda xizmatlar sohasini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda integral salohiyat indeksi va samaradorlik koeffitsiyentini majburiy tahliliy asos sifatida qo‘llash;

– Milliy statistika qo‘mitasi tomonidan hududlar kesimida xizmatlar sohasidagi bandlik, investitsiyalar va raqamli xizmatlar ulushi bo‘yicha ko‘rsatkichlarni muntazam e’lon qilish tizimini kengaytirish;

– “salohiyati ro‘yobga chiqmagan” hududlarda institutsional to‘siqlarni bartaraf etish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashga, “qo‘llab-quvvatlashga muhtoj” hududlarda esa infratuzilma va inson kapitaliga investitsiyalarga ustuvorlik berish;

– poytaxtga xizmatlar konsentratsiyasini yumshatish maqsadida viloyat markazlarida biznes, moliyaviy va IT xizmatlari klasterlarini shakllantirish hamda metodikani har yili qo‘llab, hududiy siyosat samaradorligini monitoring qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2023-yil 11-sentabr, PF-158-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son.

3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Xizmatlar sohasining rivojlanishi: 2025-yil yanvar–dekabr (analitik ma’lumot) [Elektron resurs]. – URL: https://stat.uz

4. Baumol W.J. Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of urban crisis // American Economic Review. – 1967. – Vol. 57, № 3. – P. 415–426.

5. Saaty T.L. The Analytic Hierarchy Process. – New York: McGraw-Hill, 1980.

6. Charnes A., Cooper W.W., Rhodes E. Measuring the efficiency of decision making units // European Journal of Operational Research. – 1978. – Vol. 2, № 6. – P. 429–444.

7. OECD, JRC. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. – Paris: OECD Publishing, 2008.

8. Barro R.J., Sala-i-Martin X. Economic Growth. – 2nd ed. – Cambridge, MA: MIT Press, 2004.